

ẢNH HƯỞNG CỦA VĂN HOÁ ÂU, MỸ ĐỐI VỚI CHÂU PHI VÀ KINH NGHIỆM ỨNG XỬ CỦA CÁC NƯỚC CHÂU PHI

Trần Thị Thái*

Bắt đầu từ thế kỷ XV, người châu Âu tiến hành các cuộc thám hiểm vượt biển với mục đích tìm đường sang các châu lục khác. Bờ biển châu Phi chính là điểm đến đầu tiên cho những cuộc thám hiểm này. Vào thế kỷ XIX, thực dân châu Âu, đặc biệt là Anh và Pháp bắt đầu gia tăng các hoạt động thương mại và xâm chiếm lãnh thổ châu Phi. Các cường quốc châu Âu thúc đẩy nhiều chương trình trao đổi văn hoá. Người Anh ở Ấn Độ và Trung Đông, người Anh, Pháp, Đức ở châu Phi, người Pháp ở Đông Dương đều “xuất khẩu” văn hoá ra bên ngoài như một công cụ đầy sức mạnh để tăng cường hoạt động thương mại, ảnh hưởng chính trị cũng như thu nạp giới tinh hoa để phục vụ mục đích riêng của họ. Châu Phi là một châu lục có vị trí chiến lược và nguồn tài nguyên thiên nhiên giàu có nên sớm trở thành đối tượng xâm lược của chủ nghĩa thực dân và là địa bàn tranh chấp của các cường quốc trên thế giới. Vì thế, qua quá trình bị các nước châu Âu xâm chiếm và đồng hoá, châu lục

này có những sự tiếp xúc và ảnh hưởng đậm nét của văn hoá châu Âu và sau này của cả Mỹ. Sự ảnh hưởng đó thể hiện qua các lĩnh vực như chính trị, ngôn ngữ, tôn giáo, âm nhạc, lối sống.

1. ĐÔI NÉT VỀ ẢNH HƯỞNG CỦA VĂN HOÁ ÂU, MỸ ĐỐI VỚI CHÂU PHI

* Ảnh hưởng về chính trị

Thứ nhất là về thể chế: Thể chế nhà nước của các quốc gia châu Phi hiện nay chủ yếu được xây dựng theo hai hướng chính là Cộng hoà tổng thống đa đảng và Cộng hoà dân chủ đa đảng. Hầu hết các nước châu Phi đều học tập mô hình chính trị của phương Tây với mục tiêu chính là sửa đổi hiến pháp, xác lập tam quyền phân lập và chế độ nghị viện đa đảng. Ảnh hưởng của phương Tây trong cơ chế chính trị của châu Phi là do sau khi chiến tranh lạnh kết thúc, các nước phương Tây đã gây áp lực mạnh mẽ với các nước châu Phi, công khai ủng hộ phe đối lập của các nước đó thực hiện dân chủ hoá đa đảng. Tháng 2 năm 1990, Mỹ công khai thúc đẩy mở rộng dân chủ ra toàn thế giới, những nước muốn được Mỹ trợ giúp về kinh tế thì phải

* Viện Nghiên cứu Châu Phi và Trung Đông

chứng minh được họ là những chính phủ tôn trọng nhân quyền và tiến hành dân chủ hoá. Tháng 6 năm 1990, Tổng thống Pháp Mitterrand lúc bấy giờ tuyên bố sẽ quyết định viện trợ cho châu Phi tùy thuộc vào tình hình dân chủ hoá ở nước nhận viện trợ. Đây thực chất là chính sách viện trợ có điều kiện chính trị, “gắn kết viện trợ với dân chủ” của Pháp và các nước phương Tây. Mặt khác, trình độ phát triển kinh tế thấp kém của các nước châu Phi, năng lực hạn chế của các nhà lãnh đạo và sự phụ thuộc nặng nề vào vay nợ nước ngoài đã khiến khu vực này bị ảnh hưởng mạnh mẽ bởi những áp lực cải cách cơ chế chính trị theo kiểu Âu, Mỹ.

Thứ hai là về cách thức quản lý. Hầu hết các nước châu Phi ngày nay đều là các đơn vị hành chính trước đây của chính quyền thực dân, mà mục đích của chính quyền thực dân là thống trị và nô dịch hoá, cách thức lãnh đạo theo chế độ gia trưởng độc đoán, đàn áp quần chúng nhân dân. Về phương diện pháp lý và cả trên thực tế, chính quyền thực dân coi dân bản địa là những đối tượng bị giám sát và quản chế, không phải là những công dân thực sự. Sau khi giành được độc lập, chính quyền các nước châu Phi bằng nhiều biện pháp đã cố gắng xoá bỏ những tàn tích và ảnh hưởng của cách thức quản lý này nhưng thực sự là rất khó vì nó đã ăn sâu bám rễ vào cách làm việc và lối suy nghĩ của một bộ phận lớn những cán bộ quản lý hiện nay, tạo nên sự trì trệ trong bộ máy nhà nước và ảnh hưởng tới lòng tin của quần chúng nhân dân.

* Ảnh hưởng về tôn giáo

Các nhà truyền giáo châu Âu qua quá trình xâm thực đã đưa Thiên Chúa giáo vào châu lục này và đạo Thiên Chúa đã

thành công khi khi lôi kéo được rất nhiều tín đồ của các tôn giáo khác theo mình. Nhiều cư dân ở các nước châu Phi đã chuyển sang theo đạo Thiên Chúa. Trong những thập kỷ cuối của thế kỷ XX, đạo Thiên Chúa ở châu lục này đã phát triển mạnh mẽ, thậm chí một số mục sư đạo Thiên Chúa người châu Phi được cho là có thể ứng cử vào vị trí Giáo hoàng vào năm 2005. Ở Camerun, Thiên Chúa giáo du nhập vào khoảng nửa đầu thế kỷ thứ XIX. Một trong những cuộc xâm nhập sớm nhất được ghi chép lại là việc Hội truyền giáo thánh Baptist London đã đến đây vào năm 1844, đến năm 1845 có một vị tù trưởng địa phương bán cho họ một mảnh đất, thế là một cơ sở truyền giáo đã được thành lập ở đó. Dưới ách cai trị của thực dân Đức, các nhóm Cơ đốc giáo và Giáo hội Trưởng lão từ Đức và Mỹ đã đến đây, khi họ tranh giành ảnh hưởng với nhau giữa các hội truyền giáo và đã nổ ra những cuộc xung đột dữ dội. Thoạt đầu các nhà truyền giáo tỏ ra khát khe, không khoan nhượng đối với những tín ngưỡng và tập quán thờ phụng của tôn giáo Phi châu truyền thống. Những người mới cải đạo bị cấm không được nhảy múa trong các lễ hội truyền thống ở làng thôn. Đạo Thiên Chúa dạy cho dân chúng rằng họ phải thấy hổ thẹn với nền văn hoá của mình và khuyến khích họ từ bỏ nó. Nhưng sau đó, cung cách truyền giáo đã thay đổi rất nhiều, thái độ không khoan nhượng được thay thế bằng việc chấp nhận nhiều khía cạnh trong lối sống truyền thống của dân chúng.

* Ảnh hưởng về ngôn ngữ

Trong quá trình thực dân hoá, các ngôn ngữ châu Âu như tiếng Anh, tiếng Pháp, tiếng Bồ Đào Nha, Tây Ban Nha có ảnh hưởng rõ rệt đến một số nước châu Phi, nó

là các ngôn ngữ thường được sử dụng trong ngoại giao, thương mại và các dịp lễ nghi trang trọng. Cụ thể như ở Angiêri, tiếng Pháp được coi là một trong những ngôn ngữ chính thức. Tại Cộng hoà Nam Phi, nơi có một lượng đáng kể những người gốc châu Âu sinh sống thì tiếng Anh và tiếng Afrikaan là ngôn ngữ chính của một bộ phận dân chúng. Tại Namibia, tiếng Anh và tiếng Đức được vay mượn. Ở Camơrun, tiếng Anh và tiếng Pháp là ngôn ngữ chính thống và việc tiếp xúc giữa tiếng Anh và ngôn ngữ bản xứ đã cho ra đời một loại ngôn ngữ mới được gọi là Pidgin. Camơrun vốn là thuộc địa của Đức từ 1884 đến 1919, sau khi Đức thất bại trong thế chiến thứ nhất, nước này bị chia sẻ bởi những người thắng trận là Anh và Pháp. Ở phần lãnh thổ do Pháp chiếm đóng, tiếng Pháp là ngôn ngữ chính thống và sự việc tương tự cũng xảy ra trên phần lãnh thổ do người Anh nắm giữ. Trong nhiều năm, tiếng Pháp phát triển nhanh hơn tiếng Anh do số người nói tiếng Pháp nhiều hơn số người nói tiếng Anh. Cho đến nay, tại Camơrun tiếng Pháp vẫn chiếm ưu thế hơn so với tiếng Anh trong nhiều mặt của cuộc sống.

* Ảnh hưởng về âm nhạc

Quá trình trao đổi và tiếp xúc văn hoá của người châu Âu và Mỹ đối với châu Phi đã dẫn đến những thay đổi và hình thành một số hình thức âm nhạc mới. Điển hình của những thay đổi đó là sự hiện đại hoá bằng cách thêm *Guitar* vào phong cách nhạc *Makossa* của Camơrun, sự phát triển của nhạc *Highlife* ở Gana từ sự hợp nhất của các thể loại *Jazz*, *Rock* và giai điệu dân ca của vùng Tây Ấn, sự hiện đại hoá mạnh mẽ của thể loại nhạc truyền thống *Apro- Arab* (Phi + Ả-rập) ở Kênia. Ở mức

độ mạnh hơn, có những thể loại âm nhạc, dưới sự ảnh hưởng mạnh mẽ của phương Tây đã phá vỡ ranh giới lãnh thổ, vượt ra ngoài trở thành thứ âm nhạc của cả một vùng. Ví dụ nhạc *Kru-krio* của Xiêra Lêôn, vốn là sự kết hợp của nhạc *Trinidadian* với nhạc *Pop* hiện đại của Mỹ, đã tung hoành ở Tây Phi trong những năm 1960 và 1970. Miền nam Camơrun là nơi tiếp nhận những ảnh hưởng đậm nét nhất từ âm nhạc phương Tây. Một trong những kết quả đầu tiên của sự hoà hợp này là nhạc *Asiko*, một loại nhạc kết hợp những nhạc cụ truyền thống như mộc cầm với các nhạc cụ phương Tây là cây đàn ghi ta gỗ.

* Ảnh hưởng trong lối sống

Ngày nay, châu Âu không còn kiểm soát những thuộc địa rộng lớn bên ngoài lãnh thổ của mình như trong thế kỷ XIX, song châu Âu vẫn đang tiếp tục ảnh hưởng tới thế giới. Lối sống phương Tây vẫn được du nhập trên khắp toàn cầu nói chung và ở châu Phi nói riêng. Ở nhiều nước châu Phi, hiện tượng hôn nhân được sắp đặt rất phổ biến, cha mẹ thường là người tự chọn đối tượng cho con mình và cô gái phải giữ gìn trinh tiết cho đến khi cưới. Chẳng hạn, ở Nam Phi các cô gái khi kết hôn không còn trong trắng sẽ phải trả một khoản "bồi thường" ít nhất là 50.000 Rand và khoản tiền này sẽ tăng lên theo trình độ học thức của cô gái. Tuy nhiên, tất cả các quy tắc chặt chẽ này đã bị phá vỡ khi nền văn hoá phương Tây tràn vào. Ngày nay, các cô gái trẻ đã bắt đầu có quyền được lựa chọn bạn trai, được tự do tìm hiểu, được ăn mặc theo đúng sở thích.... Trong các nhà máy, công việc sản xuất đã hiện đại hơn, dây chuyền sản xuất đã thay thế những thợ thủ công lành nghề nhưng chậm chạp hơn. Trong xã hội hiện

nay, hệ thống giáo dục được thay đổi, tự do tôn giáo và tín ngưỡng được thiết lập. Phụ nữ ở các khu vực trung tâm và thành phố đang yêu cầu nhà bếp được thiết kế theo cách của người Mỹ, một hệ thống hoàn thiện với máy giặt, tủ lạnh, máy xay. Ngay cả hệ thống sưởi ấm trên các trục đường cũng được cung cấp. Ngày nay, một ngôi nhà hiện đại được giới trẻ ở các thành phố lớn ưa thích là một căn nhà đẹp có 3 hoặc 4 phòng, có một phòng lạnh, một lò sưởi, một lò đốt rác, các tấm chắn bằng nhôm, một bếp điện, một máy giặt, và một cầu thang máy rộng rãi thoải mái. Cũng có thể có một khu vườn trên ban công và một máy điều hoà. Thức ăn ướp lạnh ngày càng phổ biến và những cửa hàng tự phục vụ đang trở nên thông dụng. Báo chí đăng tải chuyện hài hước của người Mỹ và việc quảng cáo được đọc từ các phương pháp của người Mỹ đối với công chúng, quảng cáo thương mại đang trên đà phát triển. ảnh hưởng lớn nhất của người Mỹ là đối với những thanh niên, những người thích loại đồ uống nhẹ và hát giống như những ca sĩ hát những bài tình cảm êm đềm nổi tiếng của người Mỹ. Những cô gái xuất thân từ những gia đình trung lưu nghiêm túc bắt đầu nhai kẹo cao su và từ "OK" trở thành một phần trong vốn từ của họ. Việc uống nước giải khát, mặc quần Jeans xanh, bó sát trở thành một thời thượng, những người đàn ông cũng đã phát hiện ra lợi ích của việc cắt tóc ngắn. Các loại nước giải khát Mỹ nổi tiếng cũng đang được thay thế các loại nước trái cây, rượu, bia mang tính truyền thống hơn. Hàng nghìn dặm đường phố và đường cao tốc được xây dựng dưới sự giám sát của các kỹ sư quân đội Mỹ, đã đưa những vùng sâu vùng xa của châu lục này tới sự văn minh. Người

ta nói rằng, khi một người Mỹ đến thăm Libêria, anh ta có cảm giác đang ở trong một thành phố khác của nước Mỹ. Tất cả mọi thứ được nhận thấy trong hầu hết các thành phố ở Mỹ đều có ở đây: những chiếc xe hơi lớn của Mỹ, tiền Mỹ, những chiếc áo phông, sơ mi thể thao rộng, màu sắc sặc sỡ, những chiếc quần Jeans, nhãn hiệu xì gà, thuốc lá, các đồ uống và các hàng hoá khác của Mỹ được yêu thích; các kiểu tóc của các cô gái trông rất mềm mại và các mẫu mới nhất đến từ các cửa hàng nhận đặt và trả bằng đường bưu điện của nước Mỹ. Hầu hết những người lãnh đạo Libêria được đào tạo ở Mỹ và với giọng Mỹ của mình, họ có thể vượt qua được người Mỹ. Cửa cải của đất nước này phụ thuộc vào nền tài chính của Mỹ.

Ở Ai Cập, những người đàn ông đang bỏ thói quen mặc những chiếc áo choàng và tiến tới mặc những chiếc quần dài Âu phục, theo họ những chiếc áo choàng làm vướng víu máy móc và chúng phải được kéo lên qua các thanh ngang xe đạp. Ở đất nước này, các thương gia và các công chức chính quyền mang trang phục kiểu châu Âu và bây giờ những người bình thường đang cố gắng theo đuổi kiểu mẫu đó. Những bản tình ca của những ca sĩ chuyên hát bài hát cổ ở Ai Cập cũng đang dần mất đi. Những bản tình ca này là một truyền thống văn hoá dân gian rất lâu đời, nhiều thiên anh hùng ca đã được hát bởi những người hát rong để ca ngợi truyền thống tốt đẹp của dân tộc, khả năng tưởng tượng và sự nhịp nhàng đến tuyệt vời của những bài hát rong được đánh giá cao như một phần di sản dân gian tự nhiên trọn vẹn của Ai Cập. Nhưng những di sản này đang có nguy cơ bị mai một và thậm chí có thể biến mất.

Về ảnh hưởng của nền văn hoá Tây Âu lên cộng đồng và mỗi gia đình châu Phi, Preston Chitere, nhà xã hội học thuộc Đại học Nairobi, sau khi đã tiến hành nghiên cứu tình hình thực tế trong các gia đình ở Kênia, cho rằng: Các gia đình truyền thống của chúng ta đang bị ảnh hưởng mạnh mẽ bởi chủ nghĩa tư bản. Chủ nghĩa cá nhân trong xã hội ngày càng phát triển. Ngay cả các gia đình ở vùng nông thôn cũng muốn tách ra sinh sống độc lập. Tính cộng đồng bị phá vỡ và điều này là một trong những nguyên nhân quan trọng dẫn đến hiện tượng tử tự, tình trạng cô đơn, nghiện ngập và các bệnh tâm thần. Các gia đình truyền thống bao gồm nhiều thế hệ cùng chung sống dưới một mái nhà đóng một vai trò rất quan trọng trong việc hoà giải những xung đột, đặc biệt là những bất hoà thường có ở các cặp vợ chồng mới cưới. Nhưng khi các gia đình ngày càng trở nên độc lập như xu hướng hiện nay thì những bất hoà trong hôn nhân là chuyện riêng của mỗi người.

2. GIỚI THIỆU MỘT VÀI KINH NGHIỆM ỨNG XỬ CỦA NGƯỜI CHÂU PHI TRƯỚC ẢNH HƯỞNG CỦA VĂN HÓA ÂU, MỸ

Sau khi giành được độc lập, châu Phi vẫn tiếp tục phụ thuộc vào phương Tây và vẫn cần đến sự viện trợ về mặt kinh tế. Có lẽ chính vì vậy châu lục này luôn chịu tác động rất mạnh của phương Tây ở cả hai phương diện tích cực và tiêu cực.

Xét về khía cạnh tích cực, thực sự là các nước châu Âu và Mỹ đã thổi đến vùng đất này một làn gió mới về những chính sách cải cách kinh tế, đưa khoa học công nghệ tiến bộ vào cả lĩnh vực công nghiệp và nông nghiệp. Nguồn vốn đầu tư và viện

trợ của các nước này đã góp phần giúp châu Phi có sự tăng trưởng kinh tế nhanh trong những năm gần đây.

Các dân tộc châu Phi tiếp nhận nền văn hoá phương Tây và ứng xử theo những cách riêng của mình. Họ đã kết hợp, cải biến để phù hợp với văn hoá truyền thống của châu lục. Chẳng hạn, khi Thiên Chúa giáo được truyền vào châu Phi đã thay đổi các nghi lễ để cho hoà hợp hơn với các tín ngưỡng ở châu lục này. Trong nhà thờ Thiên Chúa giáo, một buổi lễ thường tràn đầy tiếng nhạc và những bài ca theo các giai điệu Phi châu truyền thống. Về lĩnh vực âm nhạc, các nhạc sĩ châu Phi đã kết hợp những giai điệu dân ca và nhạc cụ truyền thống của mình với những thể loại hiện đại phương Tây như *Jazz*, *Rock* để tạo nên những ca khúc đi vào lòng người, vượt ra khỏi biên giới lãnh thổ trở thành thứ âm nhạc của cả một vùng. Nhạc sĩ Manu Dibango người Camerun là một ngôi sao quốc tế và một trong những nhạc sĩ Camerun nổi tiếng nhất ở nước ngoài. Ông đã kết hợp các giai điệu Phi châu với các âm thanh của các giai điệu nhạc *Hip-Hop* New York và đã làm dậy lên một cơn bão khắp cả nước với bản *Soul Makossa* say mê lòng người. Bài hát này cũng trở thành thời thượng ở Mỹ và biến Dibango thành một hiện tượng quốc tế. Về ngôn ngữ, tại Camerun, việc tiếp xúc giữa tiếng Anh và ngôn ngữ bản xứ đã được người dân ở đây sáng tạo ra một ngôn ngữ mới được gọi là Pidgin (tiếng Anh lai). Tiếng Anh lai là một thứ tiếng được đơn giản hoá, nó có thể coi như một thứ ngôn ngữ riêng biệt, có ngữ pháp và từ vựng riêng. Những động từ thông dụng như "is", "have", hay "did" thường ẩn đi và chữ "s" ở

cuối từ cũng thường bị lược bỏ. Chẳng hạn trong câu “*No tok dat bat people*” thì *tok* thay cho “*talk*”, còn *dat* thay cho “*that*”, câu này ý muốn cảnh cáo ai đó là một người xấu (Đừng nói chuyện với thằng đó). Như vậy, từ tiếng Anh tiêu chuẩn thường được dùng trong các dịp lễ nghi chính thức, và có vẻ như chỉ được những người có học vấn cao sử dụng, người Camơrun đã tiếp nhận và sáng tạo ra một thứ ngôn ngữ phục vụ hầu hết mọi tầng lớp nhân dân, nó là một thứ ngôn ngữ phát triển cao và sáng tạo mà một người vốn có bản ngữ tiếng Anh cũng không thể dễ dàng học được trong đôi ba ngày. Những người nói tiếng Anh lai trôi chảy khi đi chu du các vùng khác nhau trong nước thường tìm thấy những từ mới và cách nói mới ở riêng từng vùng. Một quá trình hoà trộn không ngừng vẫn tiếp tục diễn ra, khiến cho thứ ngôn ngữ này, cũng giống như tất cả các ngôn ngữ khác, luôn biến đổi và phát triển.

Ở Ai Cập, sự biến mất dần những bản tình ca và những ca sĩ chuyên hát những bài hát cổ đang là mối quan tâm của những người bảo tồn văn hoá của đất nước này. Để bảo toàn nghệ thuật cổ xưa của những người hát rong cho những thế hệ sau này, những người Ai Cập phối hợp mọi nỗ lực để chép lại lời và bản nhạc. Nhà nghiên cứu nổi tiếng Dr. Abdul-Hamid Yunes đã thuyết trình tại khoa nghệ thuật Trường Đại học Cairô, đi khắp miền nông thôn với máy ghi âm theo dõi, và ghi được những đoạn thiên anh hùng ca nổi tiếng trong lịch sử. Nếu nỗ lực này thành công, những đứa trẻ ở các thành phố Ai Cập, cũng như những vùng nông thôn của đất nước này, có thể hồi hộp với những lời hát

có phép thần kỳ diệu “ngày xưa, ngày xưa, đã lâu lắm rồi...”

Xét về khía cạnh tiêu cực, một số nhà nghiên cứu ở châu Phi cho rằng văn hoá Tây Âu đi kèm theo chủ nghĩa thực dân kiểu mới đang dần bóp nghẹt nền văn hoá bản địa, chúng tạo nên sự mặc cảm thấp kém trong tầng lớp nhân dân châu Phi, khuyến khích chủ nghĩa cá nhân phát triển, phá vỡ sự đoàn kết, thống nhất trong cộng đồng và vì thế họ cho rằng chính bản thân họ đang bị Tây Âu ru ngủ, kiểm soát và chỉ đạo. Năm 1981, trong bộ phim “Đến Thượng đế cũng phải cười” của điện ảnh Mỹ, một phi công khi bay ngang qua sa mạc Kalahari ở Bôtxoana đã đánh rơi một chiếc vỏ chai Côca-côla xuống khu vực sinh sống của một bộ lạc châu Phi. Thổ dân nơi đó ngay lập tức coi cái vỏ chai này là một món quà mà thượng đế ban tặng cho họ. Thế nhưng “món quà” này đã làm thay đổi những truyền thống và tập tục xã hội trong thế giới của họ theo chiều hướng xấu đi. Cuối cùng, những thổ dân nơi đây đã cử một thành viên của bộ tộc ném cái chai ra khỏi nơi mà họ cho là rìa trái đất. Bộ phim này đưa ra một cái nhìn sâu sắc về cái được biết đến là “Cuộc tranh luận lớn”: Người Mỹ có phải là đế quốc văn hoá chiếm đóng và lũng đoạn phần còn lại thế giới bằng việc truyền bá văn hoá của họ đi khắp mọi nơi hay không? Văn hóa Tây Âu và Mỹ qua giáo dục bắt buộc và hệ thống truyền giáo đã hạ thấp tầm quan trọng của chính quyền châu Phi cũng như những giá trị truyền thống của cộng đồng, đồng thời tạo sự mặc cảm tự ti trong quần chúng nhân dân. Kết quả là châu Phi buộc phải chấp nhận một nền văn hoá mới. Điều này không chỉ là sự phản bội truyền

thống văn hoá bản địa mà còn dẫn tới sự sa sút và biến chất hoàn toàn cả về mặt phẩm giá và lòng tự trọng. Thật sự, không một chủng tộc nào trên trái đất này lại dễ dàng từ bỏ truyền thống văn hoá của mình

để tiếp nhận một nền văn hoá khác như châu Phi. Ngày nay, sự tiếp nhận những ảnh hưởng của văn hoá phương Tây đang hiện hữu rõ ràng hơn bao giờ hết, đặc biệt là trong giới trẻ ở châu lục này.

Tài liệu tham khảo

1. Đỗ Đức Định. *Tình hình chính trị- kinh tế cơ bản của châu Phi*, NXB Khoa học xã hội, 2006
2. Cao Liên. *Lịch sử 200 quốc gia và vùng lãnh thổ trên thế giới*, NXB Lao động, 2007
3. Đỗ Đức Thịnh. *Lịch sử châu Phi*. NXB Thế giới, Hà Nội, 2006
4. Trịnh Huy Hoá (Biên dịch). *Đôi thoại với các nền văn hoá- Camơrun-* NXB Trẻ - 2004.
5. Trịnh Huy Hoá. (Biên dịch). *Đôi thoại với các nền văn hoá-Nam Phi-* NXB Trẻ, 2005.
6. Trung tâm Unesco dịch thuật, Ngô Văn Tuyển- Thái Hoàng chỉnh lý bổ sung. *Những nền văn minh thế giới*. NXB Văn hoá Thông tin, 2006.
7. Vũ Dương Ninh. *Lịch sử văn minh nhân loại*. NXB Giáo dục, 1997
8. Jacques Maquet (Biên dịch Khắc Vinh- Nhóm Kiến Văn). *Nền văn minh châu Phi*, NXB Từ điển Bách khoa, 2007.
9. S.Stavrianos (Biên dịch: Đồng Lâm- nhóm Kiến Văn), *Lịch sử văn minh Thế giới*. NXB Lao Động, 2006.
10. Elliott P.Skinner - *African Political cultures and the problems of government* - African Studies Quarterly.
11. Jame E.Lassitter- *African Culture and Personality* – African Studies Quarterly.
12. <http://www.africanculturalcenter.org/index.html>
13. <http://scholar.google.com.vn>